

УДК 82.091.163 – 311.6

Цанов С. М.,
доктор филології, доцент,
Шуменський університет “Епископ Константин Преславський”
strash9@abv.bg

СМЪРТТА НА ЦАР САМУИЛ В ТЕКСТОВЕТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

Резюме

Текстът изследва въпроса за представянето на цар Самуиловата смърт в българската историческа наука. Във фокуса на изследването са текстовете на К. Иречек, В. Златарски, П. Мутафчиев. Анализирани са хипотезата на Петър Мутафчиев, че смъртта на българския цар има фатално значение за съдбата на първата Българска държава. Наблюденията водят до извода, че за българските историци цар Самуиловата смърт е свидетелство за нравствената извисеност на историческата личност.

Ключови думи: история, историческо значение, смърт, случайност, символ, трагично, хуманност, харизма.

Summary

The article studies the question of the presence of Tzar Samuil's death in Bulgarian historical science. The focus of the study is placed upon the texts of K. Jireček, V. Zlatarski, P. Mutafchiev. The hypothesis of P. Mutafchiev that the death of the Bulgarian tzar was of fatal significance for the destiny of the First Bulgarian Empire has been revised. The author's observations lead to the conclusion that to Bulgarian historians tzar Samuil's death is a testimony for the moral supremacy of his personality.

Key words: History, historical meaning, death, contingency, symbol, tragic, humanity, charisma.

Основоположници на критическото направление в развитието на българската историография са Спиридон Палаузов и Марин Дринов, но първата цялостна научна история на българите е дело на чеха Константин Иречек. Тя е публикувана през 1876 г. на чешки и немски, през 1878 г. е преведена на руски, а първото издание на български език е от 1886 г. Именно в нея за първи път в историческата наука е отделено специално внимание на трагичното за българите събитие от 6 октомври 1014 г.

Иречек е емоционален в редовете, които посвещава на Самуиловата смърт. За него тя свидетелства за съкровена връзка между водач и народ и откроява духовното величие на българския цар. В своето произведение той утвърждава хуманността и съпричастността с човешкото страдание като ценности в историята, **ценности сами по себе си**, независимо дали реалните резултати от тях в историческия процес са положителни или отрицателни, дали проявата на човечност води до успех или неуспех. Затова Иречек определя предизвиканата от състрадание смърт на българския владетел като негова морална победа

над *“бездушнийтъ Василий”*. Иречек, първият автор на научна българска история, задава тон на едно не просто уважително, а изключително емоционално и почитателно отношение към смъртта на Самуил. Тя е видяна като последен епизод от историческа драма, в която един хуманен, доблестен и родолюбив цар отстоява героично и до последен дъх свободата на своя народ. Иречек извисява личността на Самуил в разказа и коментара за неговата кончина чрез поместването ѝ в два контекста, от които единият е **противопоставителен** (нравствената антитеза между Самуил и Василий II), а другият е **“синекдотичен”** (краят на владетеля като нравствено-ценностно съответствие на цялото му посветено на родината управление):

“Самуил и на смъртнийтъ си одъръ тържествовал надъ свойтъ противникъ, бездушнийтъ Василий; той му почърняло на очите, като видялъ хиляди измъчени войници. Даже Гърците, неговите врагове, никога не казватъ, че той е набивалъ някого на колъ или да е ослепявалъ, а Василий често наказвал по тоя начинъ. Наистина убийството на брата му вика противъ Самуила, но тая кървава постъпка, която не съставлява изключение въ анналите на средните векове, била предизвикана от измяна и опасност. За неговото добродушие може да се съди споредъ това, как той е постъпилъ съ Владимира и Ашота. Самуилъ се явява господарь енергичень, мъжественъ и хуманень, който, като умел с победи да постави Българското царство отново на оная височина, която то е достигнало при Симеона, после цели 24 години е противостоялъ мъжествено срещу превъсходните сили на Византийците в нещастната с тях борба” [4: 255-256].

В “Историята на Българите” Иречек фактически поставя началото на една тенденция, която доминира в българската историческа наука и до днес. Най-общо можем да я определим така – пише се с преклонение пред личността на Самуил и трагичната му смърт се възприема като символ на дълбока съкровена връзка между политическия водач/царя и неговия народ. Тази тенденция присъства както в историконаучните трудове, така и, естествено, в учебниците по история, които адаптират историографския дискурс към целите на образованието и рецептивните възможности на ученическата аудитория. Разбира се, няма да обременяваме изложението с изреждане на текстове и цитати, но ще илюстрираме “пиететното” писане за смъртта на цар Самуил с написаното от историци, които имат забележимо присъствие в българската култура. Естествено, на първо място ще цитираме двамата класици на медиавистичната ни историография – Васил Златарски и Петър Мутафчиев.

Васил Златарски:

“Той служил с беззаветна обич и неотменна преданост на отечество и народ и високо ценил най-висшето благо за всеки народ – политическата свобода, та поради това той не можал да понесе страданията на ония 14 хиляди свои нещастни войници: в тях той предвиждал бъдещите мъки на целия български народ” [3: 70].

Петър Мутафчиев:

“... битката при Беласица е била смъртен удар за Западното българско царство. И не защото българите загубили в нея цвета на войските си – такава загуба те все още могли да понесат, – а защото тя предизвикала края на Самуила. Василий II заповядал да извършат над всички пленени при Беласица българи нещо, което никой облечен във власт злодей, никога, дори и в най-тъмните исторически времена, не е смятал за възможно и допустимо.¹ На пленниците били избодени очите, като на всеки сто души от тях бил оставен по един едноок водач. Тъй те били изпратени при царя им. Когато Самуил видял своите ослепени съратници, паднал в несвяст и на третия ден след това починал (6 октомври 1014 г.). Със своята смърт той засвидетелствувал нравственото си превъзходство над своя безчовечен противник” [6: 229-230].

В коментара си на Самуиловата смърт П. Мутафчиев повтаря твърдението на Иречек, че със своя край българският цар постига морална победа над византийския император. Особено интересно, като поместване на събитието в контекста на причинно-следствената обусловеност на историческите факти, е внушението, че **смъртта на владетеля предопределя гибелта на държавата**. То ясно присъства в “История на българския народ” (681 – 1323). Всъщност дали става дума за внушение или твърдение? Според П. Мутафчиев разгромът при Беласица е “смъртен удар” за независимостта на България, т.е., събитие с фатално значение за последвалото падане на Първото българско царство. Това е така, защото загубената битка на 29 юли 1014 г. и ослепяването на пленниците са причина за смъртта на Самуил. Логиката на умозаключението налага извода за **незаменимостта в тогавашния исторически момент на Самуиловата личност и съответно идеята, че с един жив Самуил България, независимо от огромното военно превъзходство на Византия, не би била покорена в началото на XI век**. При първия си коментар на Самуиловата смърт П. Мутафчиев не формулира това твърдение, но фактически го изказва посредством свързането и оценяването на три събития, следващи едно след друго в историческото време и каузално

¹ Петър Мутафчиев явно не знае за масовото ослепяване на пленници през XIII в. пр. н. е. от асирийския цар Салманасар I и затова уникализира жестокостта на ромейския василевс. Всъщност евентуалното знаене на този факт от древната история не би имало никакво принципно значение, що се отнася до нравствената оценъчност на действията на Василий II.

свързани помежду си – всяко е основна причина за следващото. Събитията, подредени хронологически и причинно-следствено в Мутафчиевата история, са: битката при Беласица – смъртта на Самуил – гибелта на българското царство. Извеждането на преден план на ролята на личността в историята и нейната незаменимост винаги има наративна идентичност (същността на всеки човек се проявява в неговата биография) и фактически олитурава историографския дискурс. Това говори в полза на концепцията на Хейден Уайт за иманентното подобие между история (историческа наука) и художествена литература¹.

Безспорно е, че историците дори и да искат не могат да се абстрахират от схващането, че върху историческия процес влияят фактори, които е невъзможно да се обяснят с езика на т.нар. строга научност и с неговите предполагащи прогностичност обективни категории, а със случайността на непредсказуемостта, като психологически реакции и физическо (биологическо) съществуване, човешко битие. “Историята не може напълно да се обясни нито със случайностите, нито с икономическите причини, нито с менталностите, проектите или идеите...” [8: 19]) Съдбите на отделните хора и зависимостта на историята от тях правят историографията (историческата наука) наратив, подобен на литературния, а не класификационна схема от елементи и формули. Именно ролята на личността, която е неподвластна изцяло на обективните закони на историческото развитие и обективните надличностни категории, прави историческото четиво (научно, научно-популярно и художествено) обречено на читателски интерес. Навсякъде и винаги. И именно принципно пренебрегваният от повечето учени историци въпрос *какво би станало, ако...?* дава възможност за по-дълбоко вникване в същността на това, което действително се е случило в историята.

Връщайки се към текста на П. Мутафчиев можем да кажем, че неговият акцент върху пряката обвързаност между края на Самуил и края на Първото българско царство не е просто резултат от емоционална реакция, не е само израз на преклонение пред героичното и трагичното в съдбата на една историческа личност. П. Мутафчиев е от историците с изключителен усет за връзките между индивидуалното и универсалното в историята. Неговото разбиране за изключителната зависимост между битието на Самуил и битието на държавата намира потвърждение във фактите. То приканва към размисъл за това, какво става след смъртта на великия цар в страната и колко крепости

¹ Сравнявайки историографията и литературата на основата на тяхната обща езикова същност, Хейден Уайт изтъква органичната им близост като семантични системи: “...няма значение дали светът е представен като реален или е измислен; начинът на създаване на смисъл е един и същ” [11: 98].

капитулират без бой пред външния враг. И, естествено, внушава въпроса: какво би станало, ако Самуил бе преживял Беласишката трагедия? Този въпрос е имплицитен в текста за събитията от 1014 г., а няколко страници по-нататък, в заключителните думи за падането на Първото българско царство под ромейско иго, фактически е пряко зададен чрез предположението, че Византия не е можела да покори България, докато начело на страната е стоял Самуил: *“... Народът ни впрягаше всичките си сили, за да предотврати подготвяната му робска участ. И може би тя би била избегната, ако Самуил, тоя неуморим воин, който в продължение близо на четиридесет години се явяваше със своите дружини по бойните полета из всички краища на Балканския полуостров, не носеше и едно сърце, изпълнено с твърде много чавешки чувства”* [6: 240].

Рефлекс от тези мисли можем да открием и във “Векът на цар Самуил” на Пламен Павлов, където въпросът “*каково би станало, ако...?*” присъства в изложението за Беласишката трагедия и разсъжденията за непосредствените причини за покоряването на България през 1018 г.:

“Тези страшни и величави в своята трагедия войнишки колони се завръщат при своя цар в Преспа. При тази жестока гледка получава сърдечен удар и умира след два дни (6 октомври 1014 г.). Неустрашимият воин Самуил, който е печелил и губил много битки, който не се поколебава да екзекутира собствения си брат със семейството му, както пише Скилица, “не можал да издържи на това страдание”... Можем само да гадаем какво би станало, ако тази най-голяма трагедия в българската военна история не се бе състояла, дори ако пленените войници просто бяха избити до крак... Без съмнение обаче тъжната армия от слепци, скитащи се по градове и села, е смъртоносният удар, нанесен от Василий II на неговия “вечен” противник цар Самуил и на Първото българско царство. Именно този удар, който прекъсва войнственния и непримирим дух на българите, печели за императора зловещото и убийствено точно прозвище “Българоубиец” [7: 156].

От трагичната 1014 г. П. Мутафчиев откроява като причина за последвалото след 4 години падане на царството именно смъртта на Самуил. Пл. Павлов “разпределя” причинността между два фактора – смъртта на българския цар и психологическия шок, роден от вида на “тъжната армия от слепци, скитащи се по градове и села”. Естествено, не бива да се подценява въздействието върху “войнственния и непримирим дух на българите” на масовите ослепявания, които обсебеният от садистична пресметливост ромейски василевс осъществява през 1014 и 1015 г. (при преминаването на армията му през Битолското поле). Но, без да разсъждаваме за разликата в психическата устойчивост при вида на чуждото страдание между хората

от ХХ–ХХІ век и тези от Средните векове, а основавайки се на изворовите данни, можем да предположим, че именно Самуиловата смърт е това събитие от началото на ХІ век, което е с най-голямо значение за края на българската независимост. То отключва процеса на династична нестабилност и лишава изнемогващата държава от един изключително опитен и харизматичен, въпреки всичките си неуспехи, владетел, който е политическа личност, жизнено необходима за тогавашното “време разделно”. Показателно е, че един съвременен британски историк, подобно на П. Мутафчиев, откроява изключителното, фаталното значение на Самуиловата смърт за краха на Първото българско царство. Джонатан Шепард смята, че смъртта на царя е по-голяма загуба за българите във военното им противопоставяне на ромейската империя, отколкото Беласишкото поражение: “Именно неговата смърт, а не разгромът на армията, накланя везните в полза на Византия” [9: 600].

Предположението на Петър Мутафчиев за каузалната обвързаност между живота и смъртта на Самуил и съдбата на българската държава можем да разгледаме през призмата на идеята на Юрий Лотман за случайността в историята. В историята има много случайности, необясними и алогични неща. Появата на изключителни личности често нарушава “нормалния”, логичния ход на събитията и създава т.нар. от Ю. Лотман точки на “бифуркация”, в които се нарушават и прекратяват определени закономерни процеси, за да се даде начало на нови закономерности:

“При разглеждане на историческия процес по посока на стрелката на времето точки на бифуркация се оказват историческите моменти, когато напрежението между противоречивите структурни полюси достига най-висока степен и цялата система излиза от равновесие. В тези моменти поведението на отделни хора, както и на масите, престава да бъде автоматически предсказуемо, детерминацията отстъпва на втори план. Трябва историческото движение в тези моменти да се мисли не като траектория, а като континуум, потенциално способен да се разреши в редица варианти. Тези точки с понижена предсказуемост се явяват моменти на революция или резки исторически скокове. Изборът на този път, който действително се реализира, зависи от комплекс случайни обстоятелства, но в още по-голяма степен от самото съзнание на актантите на историята. Неслучайно в такива моменти словото, речта, пропагандата придобиват особено важно историческо значение. При това, ако до момента, когато изборът е направен, е съществувала ситуация на неопределеност, то след неговото осъществяване се създава принципно нова ситуация, за която направеният избор вече е необходим, ситуация, която за по-

нататъшното движение е даденост. Случаен до реализацията си, той става детерминиран след нея. Ретроспективността усилва детерминираността. За по-нататъшното движение изборът е първо звено на нова закономерност” [5: 347]

Ще се опитаме творчески да използваме идеята на Лотман по отношение на текста за смъртта на Самуил от “История на българския народ (681 – 1323)”.

В началото на XI век военно-политическото противопоставяне между България и Византия е в състояние на особен тип равновесие. Ромейската империя има голямо надмощие, но то не е достатъчно за унищожаването на българското царство. Вярно е, че между 1000 и 1004 г. страната губи близо половината си територия (не бива да се забравя обаче рядката населеност на отвъддунавските земи, завладени от унгарците). Но е факт, че независимо от численото и “технологическото” си превъзходство армиите на императора между 1004 и 1014 г. нямат трайни териториални успехи. България няма сили да атакува империята, но има сили да се защитава. Един стратег на Солун е пленен (Йоан Халд), а друг (Теофилакт Вотаниат) е убит от българите. А Солун е вторият град на империята... Ако се доверим на тезата на Т. Живкович, че Самуил подчинява Дукля и сръбските земи не в края на X век, каквото датирание традиционно присъства в нашата историография, а около 1009/1100 г., можем да се солидаризираме и с неговото твърдение, че “Българското царство дори и в самия край на Самуиловото управление запазва своята виталност и респектираща военна сила” [7: 152–153].

Смъртта на Самуил е именно точка на бифуркация (по Лотман). Това събитие е **случайно** от историческа гледна точка, защото чувствителното сърце на царя е индивидуална човешка даденост, а не обективна историческа реалност от рода на стопански ресурси, численост на население, законова уредба и т.н. Смъртта на Самуил настъпва внезапно и изненадващо за “вечния” му враг (Василий II се е оттеглил вече от театъра на военните действия в Мосинопол) и разрушава странното равновесие на системата на българо-византийското противопоставяне, което можем да характеризираме така: *Византия е категорично по-силна и побеждаваща, но неможеща да унищожи България.* След 6 октомври 1014 г. империята вече има много по-голям шанс да стори това, защото го няма един от основните фактори за т. нар. от нас “равновесие”. Няма я личността цар Самуил. Получава се нещо парадоксално на пръв поглед – роденото в определена степен и от отчаяние решение на ромейския василевс да ослепи пленниците дава своите трагични за българите плодове. Ако до Самуиловата смърт е исторически заковномерно византийците да воюват с успех, но да бъдат много далече от крайния успех

(унищожаването на българското царство), то след нея вече е исторически логично да постигнат целта си. Просто защото личността на най-малкия син на комит Никола е с огромно значение за съпротивителния дух на българите; дух, който не позволява на Василий II в продължение на около две десетилетия (от битката при Сперхей насетне) да превърне надмощието си в триумф.

Величието на духа върши чудеса, а харизматичните личности могат да компенсират отсъствието на ред обективни фактори в историята. В случая, който разглеждаме, личностното политическо присъствие на Самуил е нещото, което дълго време не позволява побеждаваната България да бъде победена, да бъде покорена. Намираща се на върха на своята военна мощ, оглавявана от способен и неимоверно дисциплиниран в своята амбициозност император, Византия, въпреки всичките си усилия, не може в продължение на десетилетия да установи пълновластие над Балканите, защото среща яростна съпротива, начело на която е личност с необикновена харизма, личност, символ на българската независимост. Това е Самуил, за който дори в началото на XIII век един византийски писател (Йоан Ставракий) пише: “она прочут Самуил, който и досега е в устата на българите...”

Неговите наследници нямат нито Самуиловата харизма, нито политическия му авторитет. Гаврил Радомир е силен и неустрашим войн и добър пълководец, който според Йоан Скилица “по ръст и сила надминавал баща си, но по ум и дух далеч му отстъпвал” [3: 704]. Иван Владислав е способен и енергичен твърд защитник на държавния суверенитет, но няма нужния морален авторитет. Ако за нравствените представи на Средновековието убийствата по причина кръвно отмъщение или за неговото предотвратяване може да са били разбираеми и в някаква степен оправдани, то да убиеш този, който ти е спасил живота и да използваш клетвопрестъплението за политически цели е морално осъдимо във всички епохи.

Да обобщим. С написаното се опитваме да аргументираме сериозността на П.-Мутафчиевото предположение, че падането на България под византийска власт е могло да не се случи, “ако Самуил, тоя неуморим воин... не носеше и едно сърце, изпълнено с твърде много човешки чувства”.

Естествено, всяко твърдение *какво би станало, ако...?* е хипотетично. И с оглед на спецификата на историческия дискурс е хипотеза, която няма как да стане теза. Но задаването на този условен, алтернативноисторически по същество въпрос дава възможност за по-дълбоко вникване в това, какво действително е станало; дава ни и допълнителен код за разбиране на същността на историческата събитийност. Прогностичността със задна дана, въобразяването на алтернативни исторически сюжети, предполагагането какво би станало,

ако някоя историческа личност присъства в исторически момент, в който не е присъствала, разширява представата за мястото на тази личност в историята и историческата памет. По принцип само за най-значимите исторически фигури се задават въпроси с условен смисъл от рода на този, който задава Петър Мутафчиев, анализирайки причините за края на Първото българско царство.

Можем да определим текста на П. Мутафчиев като еманация в българската историческа наука на емоционалното и морално оценъчно писане за цар Самуил и неговата гибел. Това не накърнява по никакъв начин научността на разсъжденията в “История на българския народ (681 – 1323)”. Предмет на историята са хората и както пише Марк Блок “зад зримите очертания на пейзажите, оръдията или машините, зад най-сухите документи и институти, съвсем отчуждени от тези, които са ги учредили, историята иска да види хората” [1: 18]. Да се пише за хората без емоция и морална оценъчност категорично е невъзможно. Доказва го и една академична история на Българското средновековие, написана от учени с безспорен и висок авторитет – Васил Гюзелев и Иван Божилов. Въпреки ясно изразения стремеж към минимална емоционалност, редовете, посветени на Самуиловата смърт, са далече от равнодушната констативност:

“Когато Самуил видял ослепените си войници – едно неописуемо зрелище, – припаднал, едва съвзел се, получил сърдечен удар и умрял след два дни, на 6 октомври 1014 г. Така тридесет и осем години след възобновата на войната с Византия, Самуил, който сторил толкова много за Българското царство, ликвидирано в 971 г., намерил покой в смъртта си” (Божилков, Гюзелев 1999: 326).

В заключение ще подчертаем, че от Константин Иречек до нашата съвременност историческата наука, наред с художествената литература, вписва в националната историческа памет образа на цар Самуил като трагичен символ на **народния водач, който е изцяло отдаден на своя народ**. Това е един класически исторически сюжет и по терминологията на Пол Вейн е типичен. Безспорно “всичко, което може да се каже за индивида, обладава своеобразна всеобщност” [10: 73] и “историята е описание на това, което в събитийността на човешкия живот е типично, а значи и разбираемо” [10: 75]. Но конкретните индивидуални идентичности на всеки типичен сюжет по различен начин могат да впечатляват, да въздействат върху реципиентите на историографското знание в качеството си на илюстрации на общото и повтарящото се. Често отделен компонент на даден сюжет се явява символично представителен за цялото, към което принадлежи. С оглед темата, която разглеждаме, несъмнено последният момент от политическото битие на Самуил, неговата смърт, се явява квинтесенция и символ на историческия наратив за царя, съкровено свързан със своя народ.

Рядката и за световната история среща през 1014 г. между садизъм (Василий II), проявен спрямо хиляди хора, и състрадание (Самуил) към съдбата на хиляди хора превръщат Беласица и Самуил в своеобразни имена-символи на трагичното в българската история. И българската историческа наука, независимо от различните индивидуалните почерци на авторите, определено има първостепенна роля в изграждането на тази представа в нашата култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блок М. Апология истории или ремесло историка (перевод Е. М. Лысенко). Москва: «Наука», 1986
2. Божилов, И., Гюзелев, В. История на България в три тома. Том I. История на Средновековна България VII – XIV век. София: «Анубис», 1999.
3. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852 - 1018). София: *Наука и изкуство*, 1971(фототипно издание).
4. Иречек, К. Историята на Българите. Търново: Скоро Печатницата на К. Тулешковъ, 1886.
5. Лотман, Ю. М. Изъявление Господне или азартная игра? (Закономерное и случайное в историческом процессе). // Лотман, Ю. М. История и типология русской культуры. Санкт-Петербург, Искусство-СПБ, 2002.
6. Мутафчиев, П. История на българския народ(681 - 1323). София: Печатница на Издателството на БАН, 1986.
7. Павлов, Пл. Векът на цар Самуил. София: „Изток-Запад”, 2014.
8. Рикер, П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ(переводчик Т. В. Славко). М.; СПб.: Университетская книга, 1998.
9. Shepard 2008: Shepard, J. Byzantium expanding, 944 – 1025. // *The New Cambridge Medieval History. Volume III* с. 900 – с. 1024. Cambridge University Press.
10. Veyne, P. L'histoire conceptualisante. In: Faire de l'histoire. Paris, *Gallimard*, 1974, p.62-92
11. White, H. The historical text as literary artifact.// White, Hayden. Tropics of discourse. Essays in cultural crititism. The Johns Hopkins University Press. Baltimor and London, 1978.

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2016 року